

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

1998. DECEMBER

56. SZÁM

DEBRECZENI ATTILA

A „kötött ihletek” költője

FAZEKAS MIHÁLY: CS. ET F.

Vershelyzet és szólamok

Cs. et F. – Csokonai és Földi. Fazekas Mihály két közeli jóbarátja és költőtársa. Néhány év különbséggel vesztette el mindkettőjüket. Földi János 1801. április 6-án halt meg, Csokonai 1805. január 28-án. Fiatal barátját még aznap versben siratta el (*Csokonai Vitéz Mihály halálára*), melyet Kazinczy – nekrológja mellett – közzé is tett a Magyar Kurirban. Nem sokkal később újabb, nagyobb szabású emlékvers készült: a *Cs. et F.**

A két lélek a túlvilágon találkozik. Túlvilági beszélgetés – a kor kedvelt publicisztikai műfaja, miként arra már Julow Viktor is rámutatott. Az alaphelyzetten kívül azonban semmi nem emlékeztet az aktuálpolitikai színezetű, didaktikus jellegű dialógusokra, sőt, igazából az alaphelyzet is különbözik némiképp. Nem két, a földi léttől egyformán távol lévő, arra rálátással bíró, hajdani bölcs lelke beszélget, hanem egy a földi léttől éppen elszakadóban lévő, „még gyermeki lélek”, Csokonai lelke eszmél rá az új, a jobb létre, s eközben találkozik Földi lelkével, aki itt is, miként a porvilágban, mentora lesz.

*Él-e a síron túl vagy nem az emberi lélek?
Ezt a kérdések kérdését a mi Vitézünk
Fejtegeté; de mivel nem akadt nyitjára előlről,
Túlannról akará még megvizsgálni. Azonnal
Kettényílt az örök titok kárpitja előtte...
Ő bément s széjjelnézett. ...*

(Csokonai Vitéz Mihály halálára)

* A verset diákmellékletünk végén olvashatják.

FAZEKAS MIHÁLY
(1766–1828)

*Fazekas Mihály számára
a költészet egy volt a sok tevé-
kenység közül, s egyáltalán
nem a legfontosabb. Nem
törekedett művei kiadására,
életében nem jelent meg
kötete, versei időben is nagyon
elszórtan, rapszódikusán
keletkeztek. Termésének mint-
egy a fele néhány év alatt szü-
letett, akkor, mikor Csoko-
naival szoros barátságban élt
annak Debrecenbe való haza-
tértétől haláláig...*

Az első búcsúztatóversben kijelölt helyzetből bontakozik ki a Cs. et F. párbeszédbe osztott meditációja. E vershelyzet kilátópont-szituációt rejt magában és elválaszthatatlanul egybefonódik a térbeli mozgás képzetével, amely mozgás ritmusa a vers belső szerkezeti tagolóelvévé válik. A világból való kiemelkedés és a körültekintés mint a meditáció helyzete a felvilágosult költészet világszemle-toposzával rokonítható, azzal a költészeti konvencióval, amelyet – Bessenyei, Batsányi, Virág, Berzsenyi mellett – Csokonai is alkalmazott, pl. a *Marosvásárhelyi gondolatok* című nagy elmélkedő versében. A lélek felemelkedésének itteni képzete azonban még ennél is szorosabb kapcsolatban van Csokonai *Az ember a poézis első tárgya* című híres költeményének második felével:

*Olykor hevítvén lelkemet is belől
Új képzelések s büszke vetélkedés,
Lantot ragadtam, s a lapályos
Dácia térmezején danolván,
A földnek aljáról felemelkedém;
A felleg elnyelt, mennyei képzetim,
Mint a habok, felfogtak, s úsztam
Gondolatim csuda tengerében.*

*„Mérész halandó! lelkesedett iszap!”
Így zenge hozzám egy levegői hang,
„Szentségtelen létedre nem félsz
Angyali pitvarokat tapodni?”*

*Ki vagy, miért vagy, hol lakol? és kinek
Számára mozgasz? s végre mivé leszel?
Míg ezt ki nem vizsgálod, addig
Por vagy, az is leszel.” E szavára,*

*Mint lenge párák éjjeli csillaga,
A tágas éther mennyezetén alól
Sebes bukással földre hullván,
Csak csupa por, hamu lett belőlem.*

A lélek képzelt felemelkedésének motívuma már korábban is szolgált Fazekas-vers alapjául; miként arra Bíró Ferenc is felhívta a figyelmet, Fazekas az *Öröm tündérsége* című költeményben e Csokonai-szöveggel játszik el:

*Ez érzés felséges vóltával megtelvén,
S gyepágyamról mint egy kis isten felkelvén
Mennyezete alá mentem fás kertemnek,
És ott szabad folyást engedtem eszemnek,
Mely a nyughatatlan vizsgálás szárnyain
Túlszállt a halandó látás batárain,*

*S a nagy mindenségnek már csaknem felette,
Lengvén, kis lakhelyét el is felejtette,
Már örök végzés szent kabinetjába
Csaknem belenézett az egek titkába.
Ily kis istenségnél főbb méltóságomba
Az elbújt Ámeli ugrik a nyakamba,
Csókot ígér, csak ne duzzogjak játékán,
S virágokat szór bé ingem hasítékán*

A metafizikai kérdéseket itt a leány megjelenése helyettesíti és teszi egyben lehetetlenné, majd a „furcsaság kútfejét megduplázván”, az egész idézőjelbe kerül a vers zárata által:

*S a zöld gyepen amint öszvebúnyolódtunk,
Látta az esthajnal, miként csókolódtunk,
De a „Lóra! Lóra” zajra felugrottam,
Mi a patvar! hát én ezt mind csak álmodtam?*

A Cs. et F. nem fordítja át előbb tréfába, majd álomba a lélek felemelkedésének és szemlélődésének képzetét, nem tér ki a metafizikai kérdések elől, felteszi azokat, s meg is válaszolja. A vers első részének, az első két versszaknak ez az igazi tárgya, a lélek halhatatlanságának kérdése. A kilátópontról itt azonban visszafordul a tekintet, s a következő két részben, a 3–5. és a 6–8. szakaszokban a földi lét, a lenti világ kerül a középpontba. Először Csokonai veti fel a költői halhatatlanság kérdését, majd Földi az evilági rossz, a bűn problémáját. A részeket a köztes szféra mint kilátópont ismételt megidézése választja el, az első rész felfelé irányuló tekintete után a második és harmadik elején megfordul a perspektíva (hogy aztán a vers legvégén ismét az ég felé irányuljon a szem, immár véglegesen). „Engedj csak egyszer visszatekintenem” – mondja Csokonai, „Jövel, tekintsünk vissza, ez otthagyt / Kis bolyra” – mondja Földi. Valahogy úgy szólnak, ahogy a *Dr. Földiről egy töredék* című Csokonai-versben.

*[...] Ekkor gyenge babért fűzvén gondlepte fejére,
Felveszi őt Linné, és minden földi teremtet
Feljűlről neki megmutogat, valamit csak az égnek,
Földnek, tengernek tág gyomra magába befoglal.
Egy nagy öregbító csövet adván nékie, így szól:
„Látod-e, mely kicsiny itt a föld, félrésze vizekkel
Béfoglalva setét zöldes, félrésze világos,
S mint félérésű citrom hintálva tulajdon
Terhe nyomásától, lóg a nagy semminek ágán.
Mennyi piciny férgek mászkálnak rajta, balénák,
Hány bogarak járnak túl? mind bérci vadökrök,
Mind elefántok azok; kik közt a büszke halandók,
Mint a hangyafiak, hitvány munkába nyüzsögnek. ...”*

A vershelyzet, a felemelkedés és visszatekintés intertextuális karaktere nyilvánvaló. S ugyanez mondható el a vers egészéről: a motívumok és a versformák, valamint nagyon sok szöveghely esetében egyértelműen kimutatható a szövegköziség. Az intertextuális kapcsolatok jelenléte olyannyira átható (pl. a genette-i tipológia minden elemére kiváló példák találhatók a szövegben), hogy nehezen szabadulhatunk a gondolatól: a költeményt e kapcsolatrendszer szervezi meg.

S ha jól belegondolunk, ez teljesen adekvát költői elvként működhet itt, hiszen Csokonai és Földi beszélgetéséről van szó. A műveikből építkezni – ez a vers nagy „ötlete”. Így formálódik ki a vers két explicit szólama, Csokonaié és Földié. E két uralkodó szólam mellett feltűnik azonban egy harmadik is (amelyet paratextuálisnak nevezhetnénk, hiszen a jegyzetben nyilvánítja meg magát), ez a másik kettőhöz képest külső és utólagos nézőpontot vezet be. S mindezek mellett megnevezhetünk egy további szólamot is, amely azonban implicit jellegű, az *intertextusok válogatásában és átértelmezésében* ragadható meg, vagyis egy az eddigiektől elkülönülő nézőpontban. Ez a talán szerzőinek is nevezhető szólam szoros kapcsolatban van a paratextussal, de attól eltérően (a szöveghez képest) belső nézőpontot képvisel. Ez az implicit, szerzői szólam valójában ki is sajátítja a két explicit szólamot: a dialógus nem polifonikus jellegű, hiszen tulajdonképpen csak egyetlen érvényes nézőpont működik a szövegben.

Témák

A lélek halhatatlansága

A vershelyzet és a vers uralkodó nézőpontja (mint implicit, szerzői szólam) meghatározza a három fő téma kapcsán elfoglalt pozíciót. Az első két versszakot a lélek halhatatlanságának témája uralja. Csokonai monológja kezdő a meditációt, amelyben rácsodálkozik az előtte feltáruuló túlvilági létre.

*Vagyok-é én? vagy nem? azt csak nem kérdehetem:
Mert azzal magamat magam kinevetem.
De hogy hol? s mi vagyok ? és mi módon élek?
Mi ez itt, s mi vólt az, amiről eszmélek?
Csak álom vólt-é az? vagy pedig ez álom?
Különös! magamat hogy fel nem találom!
Semmi lettem? Óh, ez nem semmivé levés!
Álomnak sok, sőt tán az álmom vólt kevés.*

Már a *Csokonai Vitéz Mihály halálára* című vers is megidézte ezt a helyzetet („a kérdések kérdését a mi Vitézünk / Fejtegeté; de mivel nem akadt nyitjára előlről, / Túlnanról akará még megvizsgálni”), s azt a Csokonai-szöveget, amelynek a lélek halhatatlansága a fő témája: a *Halotti verseket*.

*Lenni? vagy nem lenni? kérdések kérdése!
Melynek nehéz, kétes, szép a megfejtése.
Nagy kérdés, amelyet ha mélyen vizsgállok,
Még több mélységeknél mélyére találok. (I. 1.)*

*Alusznak? De ugyan lehet-é az álom?
Én az álmot élet nélkül nem találom.
Hiszen ha porrá lesz testünknek porfala:
Csak semmivé válik, ami semmi vala; (IV. 5.)*

A Cs. et. F. indító Csokonai-monológjának architextusa a *Halotti versek*. A versforma, a páros rímű, felező tizenkettes a magyar elmélkedő költészet uralkodó versformája volt a korban, Csokonai is ezt használta leggyakrabban, így a *Halotti versek*ben is. A versformán túl a mondatszerkezetek (pl. a kérdőmondatok rendje), a kifejezések („kérdések kérdése”) és a rímek (álom – találom) terén is szembeötlő a kapcsolat. S mégis, az egész valahogy más, nagyon más. A szerzői szólam átformálta az eredeti gondolati összefüggést.

Az új nézőpont magából a vershelyzetből adódik. A *Halotti versek*ben a földi létből hangzanak fel a túlvilágra, a lélek halhatatlanságára vonatkozó kérdések, a kétely és a remény gondolati-érzelmi hullámvázában. A Cs. et F.-ben a túlvilág kapujában álló lélek szól: a kérdések, a kétely és remény visszavetetik a bizonyosság tudatában; ahogy azt az első sor mindjárt rögzíti is: „Lenni? vagy nem lenni? kérdések kérdése!” – „Vagyok-é én? vagy nem? azt csak nem kérdehetem”. Az ezután elhangzó kérdések így már a bizonyosság értelmezésére vonatkoznak csupán („De hogy hol? s mi vagyok? és mi módon élek? / Mi ez itt, s mi volt az, amiről eszmélek?”), megidézve egy pillanatra *Az ember a poézis első tárgyának* kérdéseit („Ki vagy, miért vagy, hol lakol? és kinek / Számára mozgasz? s végre mivé leszel?”), azokat a kérdéseket, amelyek – mint Szauder József rámutatott – már sokaknál, így Voltaire-nél („Que suis-je, où suis-je, où vais-je, et d’où suis-je tiré?”) és Bessenyeinél („Ki vagyok? mi vagyok? merről ’s miből jöttem? / Hol voltam? ’s hogy esett hogy világra lettem?”) is felhangzottak. *Az ember a poézis első tárgyát* átértelmező korábbi vershez, az *Öröm tündérségéhez* képest a Cs. et F. nem hajlítja át előbb tréfába, majd álomba a lélek felemelkedésének és szemlélődésének képzetét, nem tér ki a metafizikai kérdések elől, felteszi azokat. A válasz azonban a metafizikai bizonyosság régiójában eleve benne rejlik, ami az *álom* és *semmi* fogalmait is ellentétükbe fordítja a *Halotti versek*hez képest (ld. a két második négyesorost).

A versszak további része, eljátszva még kicsit a Csokonai szöveg elemeivel is („Tán ez az élet az, melyet míg álmodtam, / Ott a porban, legfőbb kérdésnek tartottam? / Hát ennek volt olyan nehéz a fejtése?”), a bizonyosság élménye köré szerveződik. A szerzői szólam a fiziko-teologizmus néhány jellegzetes elemével élve („szent szeretet”, „fényszál”, „édes vonzódás”, „nap”) uralja az eredeti szövegek számára elfogadhatatlan tendenciáit: a kantianus kérdésirányt és a természetelvű világmagyarázat lehetőségét. Csokonai a *Halotti versek* IV. részébe, az egyik legkiemeltebb helyre beépítette a természetelvű világmagyarázatot kifejtő, a lélek halhatatlanságát tagadó *Az Álom* című 1794-es költeményét, igaz, teljesen új kontextust teremtve köré. A Cs. et. F. első szakasza ezt utasítja el („Semmi lettem? Óh, ez nem semmivé levés! / Álomnak sok, sőt tán az álmom volt kevés.”), de nem a *Halotti versekre* jellemző kantianus pozícióból. Míg ott ugyanis a metafizikai kérdésekről való tudásunk lehetetlensége lesz a gondolatmenet végeredménye, addig itt a metafizika bizonyosság, kérdés tárgyává sem válik.

*Szegények! nem csuda. Sőt hogy is lehetne,
Hogy a vak a napról tisztán ítélhetne?
Érzi, hogy melegít, de azt nem gyanítja,*

*Hogy az még őtet is megvilágosítja.
Neki azt hinni kell, s ha képtelenség is
Előtte mindegy, mert ragyog a nap mégis.*

A „kérdések kérdése” így az lesz, hogy „Óh, vajjon mi róllam az egek végzése?” A választ a következő versszak adja meg, mikor is Földi testvér-lelke feltűnik a fiatal társ fogadására („Ne félj! Csupán az eltökélve kárt tevők / S a jóra érzéketlenek / Szenvednek itt örökre tartó kínokat.”).

Az első részben a Földié csak mellékszólam, megerősítő, válaszadó jellegű. Földi egyik Horatius-fordítása a pretextus (*Kis gazdagság nagy boldogság*, Beatus ille, qui procul negotiis, etc. Horat. Epod. II.), pontosan átvéve annak versformáját is (hatos és négyes jambusok).

*Be boldog, a' ki távol aggodalmától,
Miként az első nemzetek,
Nagy Attya telkeit szántatja ökrein,
'S ha senkinek se tartozik. [...]*

A leglényegesebb átértelmezés, amely az implicit szerzői szólam jelenlétére utal, az az elvonulás híres toposzát érinti. A horatiusi „beatus ille” a romlott világtól való elfordulás, a világon belüli azilum megeremtését jelenti. Itt magának a világnak az elhagyása lesz a megoldás a földi gondokra („Be boldog, aki aggodalmait szegény / Testével a porban hagyá.”). A korábban feltett kérdésekre megadott válasz után az első részt a vershelyezethez való visszatérés zárja: a felemelkedés képze.

A költői halhatatlanság

A következő rész e ponton megtöri a felívelés térbeli képzetét, s rövid pihenőt teremtve a tekintetet visszavezeti az éppen elhagyott földi terekhez. Mint Csokonai mondja:

*Engedj csak egyszer visszatekintennem,
Hadd nézzem, egy-két régi barátaim
És jó hazám mint tisztelik meg
Hólta után az igaz poétát.*

A költői halhatatlanság lehetőségének és vágyának felvetése antik időmértékes strófában történik, abban az alkaioszi strófában, amelyben *Az ember a poézis első tárgya* is készült. A vershelyzet- és témamegjelölést követően a közvetlen baráti kör emlékeztetése idéződik meg, az alkalmi költészet, közelebről a halotti búcsúztatók világával mutatva rokonságot (ld. pl. a *Halotti versek* utolsó két részét). E vonást felerősítik a jegyzetek, amelyek azonban már kilépnek az intertextusok világából (erről részletesen később). A költői halhatatlanság szimbolikus tereire az utolsó négy sor vezet el.

*Nézd! síromat nézd! most koszorúzza fel
Egy hív barátám – Oszlop! Akármilyen légy
Bernárd hegyén a Nagy Vitéznek:
Nyert koszorúm gyönyörűbb tenállad.*

E rész két nagy motívumkört illeszt össze, olyanokat, amelyek számos jelentős Csokonai-szöveg meghatározó elemei voltak. A sírhalom és a hősosz-ellenesség motívumai egymást erősítik a költői öröklét szimbolikus megteremtésében, valahogy úgy, ahogy azt *A' Szeretet* című Csokonai-prózában olvashatjuk:

Az emberiséggel hal meg az én versem, mert annak nemes indulatit éneklelem, az emberiség le fogja tépni a vérbe mártott borostyán koszorút ama délceg Poétáknak Fejéről egy két század múlva, akik az ő gyalázóit Hérosokká, s a Világ latrait Fél-Istenekké tették vala. Nekem pedig a Helikon aljába szedett Violákból, az apró Jácintokból, és Nefelejtsből fog kötni egy szelíd koszorút, melylyen a Nyájasságok és Kellemelek repdesve mulatoznak az öröm, és meglegedés ül annak levelein. – Majd talán a háládatos *Szép Nem*, az érzékeny Leánykák, és kedve telt Menyecskeké ki fognak olykor az én temetőmhöz is jönni, midőn az ember emberebb lesz, s megemlékezően az én Enekemről, rózsát hintenek sírhalmomra, s lengő piros pántlikákat kötöznek bemohodzott fej-fámra. –

Nincs most tér mindazt a szöveghelyet megidézni, ahol e motívum szerepel, megtettük egyébként már egy korábbi Diákmellékletben (*A mulandóság „megszelídítése”*. Csokonai, *Háfiz és a sírhalom-motívum*). Több jelentős mű lenne itt felsorolható *A' Tsókóktól* kezdve az *Újesztendei gondolatokon* át *A' Háfiz sírhalmáig*. Elégedjünk most meg ezek jelzése mellett azzal, hogy felhívjuk a figyelmet Kazinczy Ferenc fordítására, amelyet Gessner *Idyllium*iből készített: az idézett Csokonai-szöveg maga is parafrázis, a Gessner-fordítás elejének és végének átírata:

„Nem a' vérrel bé-fetskendezett bátor Bajnokot, nem az Ütközet pusztá helyét énekli a' víg Múzsza: remegve szalad ő, a' fegyvertsattogás elől.”

„Te pedig, szeretetreméltó Barátném! ha majd sírom mellett elmégy, s ha az integető gyöngyvirág és boglárka hívni fog dombomhoz, könny fussa el szemedet: És ha megengedtetik a megboldogúltaknak, hogy azt a vidéket, ahol lakoztak, s azokat a csendes árnyékokat, hol lelkeknek elrendelt foglalatosági felől elmélkedtek, eljárják, s hátramaradt kedvesekhez közelítsenek: gyakran fog lelkem körülted lebegni; s gyakran midőn szívedet nemes búslakodás lágyítja el, s bánatos mély érzésedben elmerülsz, gyenge fuvallat fog érni orcáidhoz. Lassú borzadás hassa meg akkor lelkedet!”

Hannibál oszlopának („Bernárd hegyén a Nagy Vitéznek”) és a sírt virággal felkoszorúzó „barátné”-nak a szembeállítását költői hitvallás is, a szelíd költő a megszeli-dült világtól reméli halhatatlanságát. A szerzői szólam ezúttal a teljes azonosulás pozícióját veszi fel.

Ez a pozíció megmarad a részhez tartozó további két szakaszban is. A motívikus, valamint a szövegszerű és verselésbeli ráutalások ezúttal nem esnek teljesen egybe. Földi szólamában ezúttal a verselés válik elsődlegessé: negyedfeles jambusokról van szó, azaz anakreóni sorról. Földi János az egyik első, jelentős alakja volt az anakreóni költészet fordításának és meghonosításának a magyar irodalomban, a versforma választása így e szempontból is jelentéssé. Legalább ilyen mértékben utal azonban Csokonaira is, aki önálló kötetet állított össze anakreóni dalaiból (amely azonban csak halála után jelent meg); ennek záródarabja volt *A' Háfiz sírhalma* című költemény, amely a sírhalom-motívum legjelentősebb megformálása életművében.

A Csokonai-szólam a *Virág Benedek*hez című ódát követi, formáját tekintve mindkettő a második aszklepiádészi strófában készült, s azonosak az első sorok is:

*Nékem zöld olajág s rózsalevél fedi
Békés homlokomat, s páfusi lantomon
A mirtusligetek lanyha Zefirjei
Félszunnyadva enyelgenek.*

A vers további része is a költői hír fennmaradásáról szól, noha inkább az időt és pusztulást legyőző ereje kerül előtérbe, míg a Csokonai-szólam a „barom ember / Kártékony kezé”-nek pusztítására helyezi a hangsúlyt, előrevetítve a vers harmadik részének problematikáját.

A motivikus elemek pretextusai azonban más szövegek. A két lélek két emblémája, a „rozmaringszál” és „zöld koszorú” hasonlítódik össze az „ákással”. A Csokonai-sírhalomra virágot hoznak a szép leányok, Földi sírját – kívánsága szerint (*Az én Sírhalom*) – akácfa vigyázza.

*Amott a' kapús ut mentében
Látomra volt egy körtvélyfa.
A' Sírhalomok 's Erdőke szélében;
Kivágták, 's nints ez is már ma!*

*Én e' kies tért választottam
Számomra Sírhalom helyül
E' vad körtvélyfát óhajtottam,
Sírhalmomat tziemező jelül,*

*Még is, ha történik halálom,
Ne másuvá temessetek!
Itt nyugtasson a' tsendes álom,
Nints szebb hely; meg-engedjete.*

*Eggy Akászt, körtvélyfám helyébe
Ültess, óh egy Jóltévő kéz!
Melyről Zephir Naplementébe
Susogva majd síromra néz!*

*Mind kettőt sok Tüskék borítják,
Mint az én kínos életemet!
Ők azt védelmekre fordítják;
A' sírba engem az temet!*

*Ti Gyermek, ne szaggassátok
Ennek szagos virágait!
Ha nyílni Májusban látjátok,
Hadd fedjék Földi hamvait!*

*Akkor talám, kik itt el mennek,
Igy szól egy: „Akit fed e' Bólt –
Illy rövid Tavasza volt ennek!
De tán hibázok, ez se volt!”*

E vers motívumaiból építkezik a keserű vetélkedés, hogy vajon melyik sírdísz a tartósabb, a virág vagy az akác. A tétje ennek persze az, hogy ha leszaggatják, letörik is azokat, mégis legyen, aki újat visz, újat ültet, aki egyáltalán tudja a sír helyét. S ez már egy Csokonai-szöveg világát is bevonja, azét a Csokonai-szövegét, amely maga is Földi idézett versére utal vissza (*Dr. Földi Sírhalma felett*):

*Megkönnyezetlen kell hamubodni hát
Ákászd alján, Földi! tenéked is?
Óh, néked is, kit dúlt hazáért
Sustorogó tüzed onta egybel! [...]*

*Mégis becsetlen puszta bogács fedi
Hadház homokján szent tetemid helyét,
Még sincs, ki lantján a Dunához
Így keseregne: Kimúla Földi!*

*Nincsen! De nyugodj e ligetek megett,
Nyugodj, dicső test: énvelem is csak így
Bánik hazám, bár drága vérem
Érte foly, érte fogy, érte hűl meg.*

*Lesz még az a kor, melybe felettem is
Egy hív magyarnak lantja zokogni fog.
S ezt mondja népünk: Óh, miért nem
Éltek ez emberi századunkban?!*

Az emberi század kívánása, amely már *A' Szeretet* idézett részletében is megtalálható, elválaszthatatlan a költői hírnév fennmaradásától. A „barom ember / Kártékony keze” ezt is veszélyezteti, az evilági rossz, a bűn kiiktathatóságának itt ez a tétje.

A „rossz problémája”

Ez az összefüggés az evilági rossz okát és szerepét taglaló III. rész végén fogalmazódik meg teljes egyértelműséggel.

*[...] Ott, ahol
Szentségtörőktől díztelenítettik
A halva fekvők nyugodalma:
Nem csuda ám, ha pocsek az élő.*

Feltűnő, hogy e rész szövegének sem Földi, sem Csokonai műveiben nem találjuk pretextusait. Sem szövegszerűen, sem motivikusan, sem a verselést tekintve nem utal,

nem parafrázál, nem idéz. Pedig lenne honnan és mit. A többször idézett *Halotti versek* pl. bőséges tárházát kínálja az olyan helyeknek, ahol az evilági rossz tündökléséről és az erény elnyomatásáról, szenvedéséről van szó.

*S kivált, mikor látom, hogy a gonoszoknak
Tündöklő napjaik kényekre forognak,
Szabadon ferednek az ártatlan vérbe
S a szűzek erkölcsét nyerik érte bérbe,
A szegényt a törvény útján megkéselik,
S a rongyos árvának kenyerét bényelik,
Magok az álnokság hálóját hintik el
S a törvény kötelét csúfolva tépik el;
Mégis a boldogság mosolyog le rájuk,
Szívek víg és nyugodt, virít az orcájok. (II. 3.)*

Csakhogy ez az egyébként oly hasonló okfejtés, összefüggését tekintve egész más irányba vezet, mint amit a *Cs. et F.*-ben olvashatunk.

*Ha az embereknek dolgait vizsgálom,
Azt a jó, bölcs, igaz Istent nem találok,
Kit a természetnek világában letem
S ki előtt oly megtölt szívvel térdepeltem. (uo.)*

Az evilági rossz a *Halotti versek*ben a „problème du mal” (a rossz problémája) néven közismert filozofikus gondolatmenet részeként jelenik meg. A világban fellelhető bűn, mint minden más, istentől ered, s ha kétségbevonható a túlvilági jóvátétel létezése, akkor feltehető, hogy isten rosszakaratú az emberrel szemben. A *Cs. et F.* szövege nem engedi meg e lehetőséget, még feltevés szinten sem, már csak azért sem, mert mint láttuk, a túlvilág léte nem vonható kétségbe a vershelyzet és az első meditáció értelmében.

Az evilági rossz itt egészen más összefüggésbe kerül, a vezetők felelőssége hangsúlyozódik, akik engedik és bátorítják a bűnösöket („fejedelmi rákapatták. / A víz fejléről árad alább”; „Mert fene tigrisek vezéri”). Ha Csokonai és Földi műveiben nem is, de Fazekas-szövegekben megtaláljuk e gondolat nagyon közeli rokonait, elég talán, ha csak a *Lúdas Matyi* közismert előszavára és berekesztő néhány sorára utalunk, vagy *A megelégedés* című vers híres részére („Sok a porig nyomattatott nép, / Nem lehet addig az ő királyok / Boldog.”). Legerősebben azonban *Az én kis kertem* zárlata visszhangozhat fülünkben:

*Hol az úr atyja szolgájának,
A fejedelem országának,
A tiszt viselő seregének,
Az elölljáró helységének:
Ott azon könnyen segítődik,
Ami által kár tetetődik;*

*A boldogság a víg étellel
Ott ölelkeznek szeretettel:
Ne csüggedjünk hát munkáinkban,
Bizván ily kegyes atyáinkban.*

Mintha e zárlat ismétlődne meg a Cs. et F. végén („Boldog halandók, kiknek az ég kegyes / És bölcs vezért ad. / Boldogok ám.”). Ez a jozefinista módon paternalista elképzelés tehát következetesen csak Fazekas-szövegekben jelenik meg, s ily módon e harmadik részről elmondható, hogy az implicit szerzői szólam valójában maga alá gyúri a másik két szólamot, s alig-alig rejtetten lép immár elő. Csokonai szólama is csak az előző részben variált motívumot újítja fel, mindössze a „szent borzadás” Kazinczytól elszármazott („Lassú borzadás hassa meg akkor lelkedet!”) és *A' Tsóke*okban is alkalmazott („Szent borzadás szállotta meg a' Melítész lelkét”) kifejezésével gazdagítja azt. Ezt követően már csak a vershelyezethez való visszalendülés következik, s a felemelkedés ideiglenesen, a visszatekintések erejéig megszakított folyamata folytatódik („A megdicsőültek világa / Már nemesebb figyelemre szóllít”).

Irodalmi létforma

A vers három fő témája kapcsán az implicit szerzői szólam váltakozó erősséggel ugyan, de egyaránt dominanciára tör: kisajátítja a vendégszövegeket, nézőpontja mindvégig kizárólagos. A jegyzetben (paratextus) aztán nyilvánvalóvá teszi jelenlétét, még hozzá úgy, hogy kilép a szöveg zárt világából: utalásai valós személyekre vonatkoznak, így közvetlen élettényeket vonnak be a szövegek belső viszonyaiba. E megkettőzött irányultságú szerzői szólam világosan mutatja fel egy irodalmi létforma sajátosságait, azokat a vonásokat, amelyek Fazekas Mihályt mint szerzőt és mint egy irodalmi társulat tagját jellemzik.

Fazekas Mihály számára a költészet egy volt a sok tevékenység közül, s egyáltalán nem a legfontosabb. Nem törekedett művei kiadására, életében nem jelent meg kötete, versei időben is nagyon elszórtan, rapszodikusán keletkeztek. Termésének mintegy a fele néhány év alatt született, akkor, mikor Csokonaival szoros barátságban élt annak Debrecenbe való hazatértétől haláláig (1800–1805). Julow Viktor egész listát állított össze a témákból, versformákból, motívumokból, amelyek kapcsolatba hozhatók Csokonai költészetével, s ezt Bíró Ferenc továbbiakkal, elsősorban gondolati-világképi összefüggésekkel egészítette ki. Nem egyszerű átvételekről van szó, hanem inkább egy autonóm személyiség, egy formátumos (de nem ambiciózus) költőtehetség játékos vetélkedéséről. Valahogy úgy, ahogy azt a *Dorottya* ellenében-párjaként megírt *Lúdas Matyiban* szemlélhetjük. Ennek hátteréhez magyarázatul szolgál az a két apokrif levélbíráló, amelyet Fazekas Fűsűs Ilona és Jámbor Mária neveken írt a *Dorottya*ról, elsősorban a morális célzatot hiányolva belőle.

Fazekas költeményei sokszor alkalomhoz kötődnek, de ha nem, akkor is felfedezhető valamely külső mozzanat, amely a megírást inspirálta. Ez lehet egy átvett költői ötlet (a lélek felemelkedése), egy kölcsönzött versforma (anakreóni dal), egy téma (*A versengő érzékenységek*), egy világképi látomás (az egyetemes katasztrófa képzete), társadalmi típusok erkölcsi típusként való megjelenítése (fősvény, kevély, buja, szent), a költészet értelmének keresése (a heroszok elítélése, a gráciák tisztelete) és még sorol-

hatnánk. Fazekas ihletei többnyire kötöttek, nem önmagából merít, s nem magáért a költészetért. Ez nem értékminősítés, hanem megállapítás: a költői teljesítményt a formátumos, autonóm tehetség garantálja. A *Cs. et F.* e kötött ihlet egyik legjellemzőbb darabja: az életműben munkálkodó ihletforma itt nemcsak szembeötlővé válik, de adekvát versformáló elv is lesz.

A döntő inspirációt persze maga a közeg jelenti, ami nélkül vers sem születik egyáltalán. Elsősorban Csokonai, de Földi, a jegyzetben említett Kis Imre, Szentgyörgyi József („a kis doktor”) s a többiek együttesen. Debrecenben a XIX. század legelején működött egy baráti-költői társaság: eltérő arculatú, felfogású egyéniségek vállalt szellemi közössége. Az irodalomnak egy sajátos létformája ez: társulati irodalom.

Az irodalom a XVIII. század közepén létmódját és közönségét tekintve egyaránt *közösségi* jellegű volt, mindkét műveltségi változatában (literátusság és popularitás). A változás iránya a személytelenedésben fedezhető fel, amikor is az író az addigi közvetlen befogadás mellett és helyett egyre inkább közvetítő nyilvánosságon keresztül találkozott immár jóval tágabb körű közönségével. E nyilvánosság fórumainak kiépülése azonban hosszú időt vett igénybe, a XVIII. század második felében ennek még csak első lépései történtek meg, a régi és új formák így még sokáig egymás mellett, sőt együtt, egymással összefonódva éltek. Az új nyilvánosságformák megjelenése – akár csak az irodalomfogalom változása – a század második felében két csomópontban ragadható meg. Az első az 1770-es évekre tehető, amikor is megjelent a *társulás* eszméje, s ezáltal az irodalmi műveltség kilépett a közvetlen közösség köréből, a második a századvégre, mikor a modern nyilvánosságformák először jelentek meg szervező módon az irodalmi áruforgalomban. A társulás, noha az irodalom közösségi jellegét még nem vetkezi le, alapvetően más, mint a századközépi közösségi létmódja: nem (vagy nem pusztán) a közvetlen közegen alapul, hanem szellemi természetű közösségen, amely közösség már írói kör, de egyben még persze a nyilvánosság primér fóruma is.

Fazekas Mihály egy szellemi kisközösségnek a költője. Nem törekszik a „haza közpiaccára”, megelégszik a baráti kör (esetleg a város) nyilvánosságával. Ugyanakkor munkássága túllép a közvetlen alkalmiság és szórakoztatás igényein, jól kitapintható állandó centruma: a hasznosság, az erkölcsösség, a jozefinista ethosz és társadalomfelfogás. E munkásság egyik eleme a költészet is, nem központi, de egy rövid időszakban a legintenzívebb. A literátusság és popularitás határterületén álló, a régies és modern nyilvánosságformák közötti átmenetet képviselő társulati irodalom egyik legnagyobb alakja lesz ezáltal. A *Cs. et F.* összegző és lezáró vers: az intertextusokból építkező költemény megidézi a *társulatot*, amely végleg elveszni látszik, s amely költői létét táplálta. A kötött ihletek költője ihletek hiányában elhallgat, alig-alig szólal csak meg a hátralevő években költőként, helyét visszavonhatatlanul átveszi az ismeretterjesztő (és) tudós.

Fazekas Mihály: Cs. et F.

Cs magába
Vagyok-é én? vagy nem? azt csak nem kérdehetem:
Mert azzal magamat magam kinevetem.
De hogy hol? s mi vagyok? és mi módon élek?
Mi ez itt, s mi volt az, amiről eszmélek?
Csak álom volt-é az? vagy pedig ez álom?
Különös! magamat hogy fel nem találom!
Semmi lettem? Óh, ez nem semmivé levés!
Álomnak sok, sőt tán az álomom volt kevés.
Mi nagy dicsőség ez, mely ragyog felettem?
Melynek, úgy tetszik, hogy egy fényszála lettem,
Mert középpontjára érzem, hogy siettet
A fő esméretre vonzó szent szeretet.
Tán ez az élet az, melyet míg álmodtam,
Ott a porban, legfőbb kérdésnek tartottam?
Hát ennek volt olyan nehéz a fejtése?
Isten! mely homályos a lélek nézése,
Míg ama setétség völgyén raboskodik
S a test köldusbotja után vakoskodik.
Imé felbánytam az új és vén könyveket,
Megkértem a világ imádtá bölcséket,
S ha visszaeszmélek, hogy ki-ki mit mondott:
Egyik nevetséget, a másik bolondot,
Szegények! nem csuda. Sőt hogy is lehetne,
Hogy a vak a napról tisztán ítélhetne?
Érzi, hogy melegít, de azt nem gyanítja,
Hogy az még őtet is megvilágosítja.
Neki azt hinni kell, s ha képtelenség is
Előtte mindegy, mert ragyog a nap mégis.
Voltam hát! Vagyok is! Érzek is, hanem ez
Elevenebb annál, amint a test érez.
Vagyok! De mi leszek? itt fényt s dicsőséget
Látok; amott távol homályt s setétséget.
Egy édes vonzódás ehez ragaszkodtat,
Amattól egy tiszta érzés iszonyodtat.
Óh, vajjon mi rólam az egek végzése?
Bezzeg még ez ám a kérdések kérdése.
De ihol egy hozzám vonzó fényt látok,
A szent fények közt is vagynak tán barátok?

F.
Be boldog, aki aggodalmait szegény
Testével a porban hagyá.
Sírcímed alján hadd heverjen, óh Vitéz
Barátom, a világi gond.
Ne félj! Csupán az eltökélve kárt tevők
S a jóra érzéketlenek
Szenvednek itt örökre tartó kínokat.
Ama setét ködöszlopok
Zárják el őket e dicsó világi fény
Megszentelő sugáritól:
De a nemes lelkek, habár képzéseik
(Mint olykor-olykor a miénk)
Hibások és idétlenek lehetnek is,
Itt érik el nyugalmaikat.
Jövel tehát a gyáva test ezer hagymázitól
És rabbilincsetől szabad
Lelkünk repüljön a világos esmeret
Szárnyán egész az Istenig!

Cs
Dicsó barátom! már te ez új világ
Titkába fennyen jársz; de az én gyerek
Lelkem pehellyét még ama föld
Lanyha szerelme magábo' szívja.
Engedj csak egyszer visszatekintennem,
Hadd nézzem, egy-két régi barátaim
És jó hazám mint tisztelik meg
Hólta után az igaz poétát.
Hozzánk ragyognak (bármi szemérmesen
Titkoljad) áldott orvosom¹a csupán
Hasznot leső nép közt szokatlan
Tetteid. – Égre lobog fel a te
Jótéteményed lángja is, orvosi
Szerral segítöm.² – Árva szülöttem
Jó atyja³szíved érdemének

¹ A kis doktor

² Tzajninger

³ Kis Imre, aki 300 Rf.-ot offerált a munkái kiadására és a maga gondoskodását is. De a Lilla

Tiszteletet tesz az égi tábor.
Mind! Mind! barátim! mind köszönöm nevem
Díszére célzó fáradozásokat!
Fénytársam! óh, máris baladják
Ennyi sok áldozatok reményem.
Nézd! síromat nézd! most koszorúzza fel
Egy hív barátném⁴ – Oszlop! Akármí légy
Bernárd hegyén a Nagy Vitéznek:
Nyert koszorúm gyönyörűbb tenállad.

F
Érzettem én is, amit
Oly elmerülve érzet.
Gyerekkorunk csecseit.
Megért időnkbe színt illy
Örömmel emlegettük. –
Óh, mint örültem én is,
Mikor egy nemes barátom
Poromra tiszteletből
Leülteté az akaszt. –
De mit ér neked, Vitézem,
Egy gyenge rozmaringszál?
Szentségtörő kezeknek
Zsákmánnya lesz az úgvis. –
Szebb egy virágos akász.
Tovább is él ez annál.

CS
Nékem télbe is egy zöld koszorú fedi
Békés homlokomat, bár ha letépi is
A rablásra szokott nép,
Mást függeszt oda kedvesem.
Mert a cél csak az, ott hogy koszorú legyen.
Ákászod se soká tartá, barátom, az
Nincs már: a barom ember
Kártékony keze törte le.
A természet ugyan vátig erőlködött
Sarjadztatni letört címedet; azt viszont
Bosszújára barátod
Védjének, lepocsikolák.

kijövéen, az anyja a többit a maga költségén
akarja folytatni.

⁴ Bod Jánosné

F
Örök valóság! engedelem legyen
Szent tisztaságú fényed előtt nekem,
Hogy égi díszem ellenére
Részt veszek a nyomorúlt világi
Történetekben. – Szent seregek! kiket
A nagy dicsőség elragadott, örök
Esméretünk felséges útján
Ily alacson lebecsátkozásért
Ne feddjetek meg. – Még csecsemőkori
Lélek barátom! mennyei célra nyílt
Pályádat egy kevés időre
Hogy zavarásba hozom, bocsáss meg.
Jövel, tekintsünk vissza, ez otthagyt
Kis bolyra. – Nézd, mint gyötri magát amaz:
Rakásra mit gyűjthetne. Másik
Mint akar a tetejekre mászni
Gyengélkedő testvéreinek. Miként
Rugdossa széjjel némelyik a rakást.
Amaz hogy ás-vés. – Nézd, az álnok
Mint temeté el örökre társát.
Hogy e dicsóult élet eránt kevés
Itélletek van, csak bihető; hanem
Hogy a kigyomláló halál is
Számba se jöhet előttök, a' már
Mégfoghatatlan. Nézd! Amaz életét
Dühös kezekkel vette amannak el;
S már gőzölő testét megette:
Mert fejedelmei rákapatták.
A víz fejléről árad alább. – Amott
A győzödelmes, hűlt tetemét megölt
Társának a vadakra bízta:
Mert fene tigrisek a vezéri.
Emitt! a hervadt testet alázatos
Képpel letették atyjaihoz. Behányt
Sírjára pompás jelt faragtak:
Úgy, de mit ér? szabadon bocsájtják
Reá az erkölcs mocskait. Ott, ahol
Szentségtörőktől dísztelenítettik
A halva fekvők nyugodalma:
Nem csuda ám, ha pocsek az élő.

CS
Hagyd el, barátom! Jó, hogy azokra nincs
A lelki rend is bízva: bizonynal úgy

*Barmoknak és kedves lovoknak
Lelke is itt legelészne köztünk.
De nem mosolygasz? ott ama híveik
Sírjára gonddal nyári virágtövet
Ültetgető jámbor seregre.
Ott, hol az ész nemes érzéssel
Szent borzadással tiszteli a derék
Lelkek lerokadt házait, és szelíd
Elmélkedésre serken a szív:
Mennyei tán az igazgatás ott?*

*F
Boldog halandók, kiknek az ég kegyes
És bölcs vezért ad.*

*CS
Boldogok ám.*

*F
A megdicsőültek világa
Már nemesebb figyelemre szólít.*